

16. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Оп. 1.

17. *Эварницкий Д.* Сборник материалов для истории запорожских казаков / Д. Эварницкий. – СПб., 1888.

18. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розшир. / Н. Яковенко. – К., 2005.

Надійшла до редколегії 05.11.2010

УДК 94 (477) «17»

Т. Ф. Литвинова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**«СЕЛЯНСЬКЕ» ЧИ «МУЖИЦЬКЕ» ПИТАННЯ ТУРБУВАЛО
ЕЛІТУ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.?**

Робиться спроба з'ясувати особливості реценції селянського питання в середовищі соціальної еліти Лівобережної України в період динамічної інкорпорації краю в систему Російської імперії.

Ключові слова: селянство, селянське питання, дворянство, Лівобережна Україна, Гетьманщина, Російська імперія, Комісія по складанню Нового Уложення.

Предпринята попытка определить особенности восприятия, освоения крестьянского вопроса социальной элитой Левобережной Украины в период динамичной инкорпорации края в систему Российской империи.

Ключевые слова: крестьянство, крестьянский вопрос, дворянство, Левобережная Украина, Гетманщина, Российская империя, Комиссия по составлению Нового Уложения.

In the article an attempt is made to define the peculiarities of the peasant question reception in the circle of social elite of the Left-Bank Ukraine during the period of dynamic incorporation of the region to the Russian empire.

Key words: peasantry, peasant question, nobility, Left-Bank Ukraine, Hetmanschina, the Russian empire.

В українській історіографії виникнення та актуалізація «селянського питання», починаючи з О. Ф. Кістяківського, традиційно пов'язується з наступом тільки-но сформованої в середині XVIII ст. нової соціальної еліти Лівобережної України (Гетьманщини, Мало-

росії) на особисту свободу посполитих і рядових козаків, що «дістав свій вияв насамперед у прикріпленні їх до землі й обмеженні (пізніше – скасуванні) вільних переходів» [7, с. 53]. Отже, на перший план висувався, за визначенням В. О. Мякотіна, «частний вопрос» проблеми, вивчення якого тільки й могло наблизити до розуміння «истинных источников образования крепостного права в гетманской Малороссии» [26, с. 33]. Специфіка цього питання була обумовлена особливостями соціально-економічної практики Гетьманщини. Вона вироблялася самим життям, на різних рівнях, всіма фігурантами поземельних, економічних відносин без винятку. Та тільки перехід проблеми на рівень вищої місцевої влади вивів її за межі приватних справ у площину більш широкого суспільного обговорення.

Цей момент історики визначали по-різному. Зокрема, В. О. Мякотін відносив його на кінець 1720-х рр. [26, с. 42]. Але більшість дослідників пов'язувала з періодом гетьманства К. Розумовського [7, с. 52–54; 8, с. 28]. Отже, на перший погляд може здаватися, що мова повинна йти не про рецепцію, а про хронологічний збіг у постановці селянського питання на малоросійському та на загальноросійському рівнях. Та для цього варто спочатку подивитися на зміст «селянського питання» тоді, коли малоросійське суспільство ще не було втягнуто в імперську систему, коли його еліта ще не набула обрисів дворянства, більше того, коли ще не були в повному обсязі оформлені становища права навіть російської знаті, закріплені «Жалуваною грамотою», а в Гетьманщині зберігалися традиційні привілеї, якими користувалася не тільки шляхта та козацька старшина. Тобто, необхідно зрозуміти, який вигляд і в персоніфікованому, і в колективному вимірах мало «селянське питання» на старті «боротьби за закріпачення» і яке місце воно займало серед нагальних «нужд» лівобережного панства.

У вітчизняній історіографії зазвичай згадуються три випадки, коли еліта Лівобережної України, розраховуючи на відповідну реакцію російського уряду, публічно висловлювалася з приводу проблем, що її хвилювали. Перший, пов'язаний з так званим Глухівським з'їздом 1763 р., промовою на ньому Г. А. Полетики та «Прошенням» шляхетства і старшини Катерині II 1764 р., та другий, відомий за «наказами» депутатам і дебатами під час роботи Комісії по складанню Нового Уложення 1767–1774 рр., неодноразово розглядалися в історичній літературі [1; 9; 13; 16; 21; 37; 42; 49], оскільки ще в XIX ст. для цього були створені певні джерельні можливості [27; 35; 38]. Третій випадок припадає на 1801 р. і пов'язаний зі зміною на російському престолі та укладанням у зв'язку з цим дворянством Малоросійської губернії колективного «прошення», більше відомого в літературі під назвою «Записка 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства» [11], яка лише мимохідь згадується істориками, як правило, з досить тен-

денційними, хоча і полярними, оцінками. Всі ці події варті спеціальної уваги, адже вироблені тут документи і виголошені персональні «програми» так чи інакше торкалися предмета даного дослідження. Третій з названих випадків потребує окремої розмови. З огляду на рамки статті, в даному разі зупинюся на перших двох, адже, крім іншого, це дасть можливість з'ясувати проблему тягlostі в «ідеології» селянського питання.

Значення Глухівського з'їзду (ради) 1763 р. у житті суспільства Лівобережної України та однастайність, яка панувала на цьому доволі численному зібранні, неодноразово відзначалися в літературі. Саме на цьому зібранні було наочно продемонстровано, що на початок 1760-х рр. у Гетьманщині склалася власна еліта, яка не тільки усвідомлювала необхідність перебудови всіх сфер життя краю, а й здатна була сформулювати свою суспільно-політичну програму, ніби на противагу тій, що восени 1763 р. була представлена Катерині II Г. Тепловим, де звучав той самий мотив реформування, тільки з імперських, централізаторських позицій.

Аналіз Д. П. Міллером списків присутніх у Глухові представників від полків та сотень дав йому можливість стверджувати, що «участники, ... – если не все, то большинство, – были люди интеллигентные. Полковники и полковая старшина пеклись в то время почти исключительно из лиц штудированных; о бунчуковых товарищах, этом в своем роде «знатном» малороссийском дворянстве, уже и говорить нечего, даже сотники – и те были выбраны из числа «надежнейших», то есть таких, которые имели достаточное понятие о силе и важности прав малороссийских. Все эти лица, уже по одному своему служебному положению, должны были иметь солидное знакомство с предметом, бывшим целью собрания (судова реформа. – *Т. Л.*). Многие из них, кроме того, хорошо знали историю своей родины» [24, с. 103]. Порухене під час зібрання широке коло питань не залишає сумнівів і в обізнаності цього товариства з соціально-економічною ситуацією, яка розглядалася під кутом зору інтересів усіх соціальних груп.

«Программа будущих действий», як вважав Д. Міллер, а слідом за ним інші історики [13, с. 85; 24, с. 103], а також тон зібранню були задані промовою, що відома під назвою «Речь «О поправлении состояния» Малороссии» [38]. Вона була виголошена Григорієм Андрійовичем Полетикою [16; 17], особа якого не потребує детальної презентації. Він же через декілька років фактично виявився лідером депутації від Малоросії у Великому зібранні Комісії по складанню Нового Уложення.

Суспільно-політична ситуація в Гетьманщині навесні 1767 р., а також устремління різних соціальних груп, представлені в «наказах», доволі ґрунтовно проаналізовані науковцями, що дає можли-

вість уявити, наскільки тісним був зв'язок більшості виборців з особою депутата. На відміну від корінних російських губерній, де дослідники не відзначали випадків, «когда избрание того или другого депутата определенно основывается на соображениях принципиального характера», в Україні, яка переживала критичний момент свого існування, на думку О. В. Флоровського, «был особенно важным вопрос о личности депутата и желании, и способности его быть защитником и ходатаем в смысле возможного сохранения всего уклада края от объединительных намерений правительственной власти» [44, с. 300, 302].

«Малорусская интеллигенция» – так називав О. М. Лазаревський присутніх на Глухівському з'їзді 1763 р., повторюючи за Д. П. Міллером і визначення «украинская интеллигенция» [15, с. 99]. Подібне можна було б сказати, причому не тільки у зв'язку з відстоюванням автономії, і відносно депутатів від Лівобережжя в Комісії по складанню Нового Уложення, незалежно від соціального представництва. Взагалі, гадаю, саме ці два випадки «колективного волевиявлення» дозволяють вести мову не тільки про завершення кристалізації нової шляхетської ідентичності, на що звертав увагу Зенон Когут [14, с. 50-51], а й про сформованість домодерної нації в Малоросії. Отже, варто хоча б побіжно звернутися до матеріалів, вироблених у 1760-ті роки під кутом зору «селянського питання». Тим більше, що в науковій літературі, попри невелику кількість висловлювань з цього приводу, можна зустріти доволі різні оцінки.

Серед виділених Зеноном Когутом трьох основних тем «Глухівської програми» «селянського питання» немає [14, с. 57-58]. Як наочно засвідчують укладені істориком на основі аналізу шляхетських наказів депутатам до Катерининської комісії таблиці, воно не хвилювало еліту і в цей час [13, с. 124, 126]. У період роботи Великого зібрання у 1767-1768 рр., як відзначали дослідники [13, с. 152], малоросійська делегація, керуючись переконанням про особливий статус свого краю, який вже має цілком пристойні закони, не була надто активною в обговоренні загальних проблем, у тому числі й щодо становища селян. В історії української суспільно-економічної думки всі випадки висловлювань з цього приводу зафіксовані, позиції кожного оратора визначені. Г. А. Полетика, З. М. Забіла, Г. Божич, А. І. Кондратьєв, В. Боярський та інші віднесені до «реакціонерів-кріпосників», А. Маслов, Г. Короб'їн, Я. П. Козельський – до представників «просвітительської ідеї», А. Алейников – до «послідовних критиків кріпосництва» [10, с. 7–11; 12, с. 34–52], хоча він і не виступав проти цього інституту, а лише проти його поширення на Слобожанщину та Гетьманщину.

Не вдаватимуся до розлогих міркувань щодо таких оцінок. Зауважу лише, що аналіз поглядів того чи іншого депутата здійснювався дослідниками без врахування, по-перше, регіональної специфіки не тільки в межах України, а й на рівні Україна–Росія; по-друге, становості представництва в Законодавчій комісії. Та найбільш важливо, що історики, незалежно від власних методологічних підходів, не акцентували увагу на тому, що депутати від українських регіонів, у всякому разі від Гетьманщини, не могли в той період «опанувати» «селянське питання» в його загальноросійському вимірі. Тобто, це питання для «українських»¹ депутатів ще не було вповні «селянським», оскільки більшість з них, не дуже добре обізнана з практикою російського кріпосництва, мала справу не з «кріпосними селянами», а з «мужиками», «посполитими», «підданими», «людьми». Ці нюанси, за якими криється не просто термінологічна проблема, не враховувалися при вивченні поглядів «українських» депутатів у Катерининській комісії. У зв'язку з цим висловлю одне припущення, перш ніж вдатися до розгляду позицій «шестидесятників» XVIII ст.

Гадаю, одним з показників «засвоєння» малоросійським дворянством «селянського питання» в загальноросійському варіанті та, відповідно, ролі поміщика-душевласника, може бути саме використання терміна «крестьяне» щодо своїх підданих. Не претендуючи на вичерпність, наведу ряд прикладів, які допоможуть зрозуміти, коли ж це відбулося. Правда, тут потрібно враховувати також й індивідуальні особливості того чи іншого героя.

У «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., які хоча й не були введені в дію, але, за визнанням істориків, відбивали

¹ У даному разі взяте в лапки поняття «український» відноситься до депутатів всіх представлених у Комісії українських регіонів – Гетьманщини, Новоросії, Слобожанщини. Щодо останнього, можна було б обійтися без лапування, оскільки створення в 1765 р. Слободсько-Української губернії спричинило використання цієї назви депутатами від даного краю. Треба також наголосити, що в період, про який ідеться, поняття «український» використовувалося малоросами, але не як етнічний відносно південної частини Гетьманщини. Так, наприклад, робив Г. А. Полетика щодо своїх маєтків на півдні Полтавщини. Я. П. Козельський, депутат від шляхти Дніпровського пікінерського полку, маєтки якого знаходилися в тій частині Малоросії, яка в 1764 р. відійшла до тільки-но створеної Новоросійської губернії, також називав себе «помещиком в самых местах украинских». Термінологічна нечутливість дослідників призвела до узагальненя позицій «українських» депутатів. Та й не тільки їх. (Про особливості «національної» ідентифікації на території Лівобережжя в другій половині XVIII ст. див.: *Волошин Ю.* Регіональна ідентичність населення Лівобережної Гетьманщини другої половини XVIII ст. (за матеріалами Рум'янцевського опису Малоросії) // *Historiamentalność-tożsamość: Studia z historii, historii historiografii i metodologii historii* / Pod red. Karoliny Polasik-Wrzosek, Wojciecha Wrzoska i Leonida Zaszkiłniaka. – Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Poznańskiego, 2010. – S. 213–223).

особливості судової практики в Гетьманщині, зустрічають «посполиті», «піддані», «люди», а поняття «крестьяне» відсутнє, що добре видно навіть з детального переліку предметів у «Реєстрі» розділів, артикулів, статей [31, с. 492–540]. І в публічних, і в приватних записках та листах відомого в той час правника Г. А. Полетики це слово також майже не зустрічається. Частіше він вживав «мужики», «люди», іноді «піддані». Поняття «крепостной» використано, здається, лише в листі від 15 вересня 1777 р. [46, с. 211]. Це не означає, що малоросійські дідичі не мали справи з кріпосними. Більше того, купівля людей була відома ще в першій половині XVIII ст., про що у 1838 р. писав добре обізнаний з соціальною ситуацією за щоденником свого діда О. М. Маркович. «Владельцы» набували кріпосних людей, переважно дворових, купуючи їх у великоросійських поміщиків, або з повернених у християнство малолітніх полонених татар, калмиків. Під час Персидського походу, в 1725 р., купували в яйцьких козаків «Татарчуків» (так називали в Малоросії гірські народи) за 7, 13 і 15 крб [22, с. 32].

У 1928 р. О. Грушевська, зауваживши, що «історія кріпацтва на Україні має досить моментів не цілком ясних» і намагаючись їх прояснити на основі архівних джерел, зупинилася на декількох епізодах, які розкривають механізми потрапляння кріпосних у Гетьманщину. Один з них – це подорожі у 30-ті рр. XVIII ст. дрібних смоленських шляхтичів, які найджали сюди по більш дешевий хліб і водночас привозили своїх кріпаків для одного з дідичів, не дивлячись на те, що російським урядом було заборонено великоросійських селян приймати в Малоросії. Сюди ж, переходячи з місця на місце у пошуках праці та жебракуючи самовільно, прибували й кріпаки «з бідної Смоленщини», сподіваючись «знайти тут працю та залишитись надовше у заможних хазяїв». Саме по відношенню до таких завезених або зайшлих кріпаків, як вважала дослідниця, «поміщики могли собі дозволити більше, ніж до корінного українського селянства Гетьманщини» [6]. Але представлені О. Грушевською матеріали, попри зауваження про «утурту» дорогу для смоленських шляхтичів, не справляють враження масовості явища. Зрозуміло, історик тільки підняла завісу над проблемою. На жаль, закладені шурфи в українській історіографії фактично залишилися не розробленими, а питання, наскільки така практика набуття «іноземних» кріпосних була поширеною, остаточно не з'ясованим. Та все ж саме відносно такої категорії люду малороси довго вживали поняття «крестьянин»².

Певні пояснення з приводу термінології, яким важко не довіряти, знаходимо у О. Ф. Шафонського в «Черниговского наместниче-

² До речі, поняття «поміщик» було добре засвоєно малоросійськими дідичами. Але ще треба розбиратися, який зміст у нього вкладався.

ства топографическом описании»: «Мужики в Малой России до сего назывались посполитые люди. Польское слово *посполитый* (виділено автором опису. – Т. Л.) значит вообще общенародный. ... Под названием Речи Посполитой Польской разумеется все благородное общество. Человек посполитый значит особенно простолюдина, или простонародного, то есть земледельца, владению какому принадлежащего. Был в Малой России еще род посполитых людей, или мужиков, которые *суседи*, или *подсуседки*, назывались. К сему роду жителей принадлежали такие, которые, не имея своей земли и своего двора, по прежнему обыкновению от одного владельца к другому переходили и, проживали в его особом дворе, за то некоторые в работе оказывали послушание. Порядочные и достаточные владельцы определяли им пахотные и другия земли, деля их настоящими земледельцами и хозяевами, привязывали к неподвижной и основательной жизни, и тогда уже они назывались *грунтовые мужики*» [48, с. 86].

У листах 1790 р. П. С. Милорадовича до сина Григорія фігурують «мужики», «люди», «служитель твой» [19, с. 200, 213]. О. М. Маркович, описуючи особливості суспільного життя Гетьманщини середини XVIII ст., доволі чітко розрізняв: «...поселяне, жившие в помещичьих селениях, имели право переходить с места на место, приобретать свою землю и назывались не крестьянами, а подданными» [23, с. 12]. Ф. Й. Туманський у промовах на засіданнях Вільного економічного товариства та у статтях економічного характеру 90-х рр. XVIII ст. співав справжній гімн «селянам», «поселянам», «земледельцам» [38; 39; 43].

Подібний термінологічний ряд ще зустрічається й на початку XIX ст. Наприклад, В. Г. Полетика поняття «крестьянин» не вживав. У його листуванні, «Завещани» 1821 р. названі «мужики», «люди», під якими малися на увазі селяни, а також «дворовые», «дворове люди», «слуги», «служители» [47]. До речі, те саме можна сказати не тільки про малоросійських поміщиків. За спостереженнями А. В. Хридоцькіна, В. Н. Каразін унікав поняття «крестьянин», замість якого вживав «поселянин», оскільки перше у нього було синонімом «раба» [45, с. 12]. Тільки іноді, включившись в обговорення загальноросійських проблем, наприклад, указу 23 травня 1816 р. про естляндських селян, мабуть, щоби бути зрозумілим, Василь Назарович лише раз, поряд з поняттями «народ», «поселяне», «люди», «земледельцы», відсторонено називав і «крестьян» [25, с. 145].

Подібне ставлення до цього бачимо і у В. В. Капніста. Доволі розлого на цій темі він зупинився в листі до О. М. Голіцина від 4 березня 1817 р. [30], де висловлював «чистосердечно относящуюся к общественной пользе мысль» і шукав підтримки міністра народної освіти. «Звание крестьянина, присвоенное общепольнейшей части наро-

да» для нього було ще більш принизливим, ніж «раб». Він виступав за його ліквідацію, оскільки саме з цим поняттям пов'язував «пам'ять постыдного рабства нашего под игом неверных».

Не згоджуючись з тими, хто вважав, що справа не в словах, а в ганебній суті явища, підкріплюючи власні переконання згадкою про наслідки ліквідації Катериною II наймення «раб», В. В. Капніст вдався до таких лінгвістичних аргументів: «название крестьянства, постыдное в нынешнем значении его для каждого правоверного и просвещенного россиянина. Оно ввелось во время порабощения отечества нашего татарами. Варвары сии признавали нас рабами своими и название христианин сделалось у них однозначительно с рабом. Так древле имя покоренных гуннами, аварами и другими народами славян, испорченное греческим произношением, составило у готфов и у франков название склава и эсклава, означающее раба. Память владычества татар погибла с шумом, а древнейший памятник господствования их над нами еще и поныне существует!».

Замість цього він пропонував: «Названием подданных (тут і далі виділено В. В. Капністом. – *Т. Л.*) можно весьма пристойно и истинно заменить название крестьянина». (Тут автор листа зробив примітку: «Сколь слово душа в сем случае неприлично, объяснять перед вами было бы еще неприличнее»). Відносно Малоросії він зауважував, що тут перше поняття «до сих пор общеупотребительно; и хотя с 1782 года, с присвоением крепостного права, введено в ревизских сказках ненавистное название крестьянин, но весьма редко произносится; и только малое число неблагомыслящих владельцев обращают во зло означющую оное личную зависимости подданных»³.

Та все ж таких «неблагомыслящих» виявлялося все більше і в численних паперах лівобережного дворянства «крестьяне», «крепостные» згодом практично витіснили всі інші поняття, що

³ Цікаво, що з часом ставлення до «ненавистного названія крестьянин» кардинально змінилось. Якщо ще на початку XIX ст. поняття «мужики», «люди», «поселяне» вважалося звичайним найменням сільських трударів, то пізніше у всякому разі одне з них – «мужики» – частиною дворянства вже буде сприйматися з роздратуванням. Д. В. Маркович згадував, як десь у 1858-1859 рр. їх осело відвідав рідний брат його батька Опанас Васильович Маркович з дружиною Марією Олександрівною (Марко Вовчок) та сином Богдасем. Почувши якось, як автор спогадів у розмові з Богдасем сказав: «Вон мужики едут, они украли лес и везут домой», Опанас Васильович доволі бурхливо відреагував: «Мужики?! Хто тебе вчив? Які мужики? Такого слова немає, забудь его! Словом «мужик» люде лаються. Не мужик, а крестьянин, селянин, хлібороб, гречкосій. Памятай и николи не кажи «мужики» – це лайка, а лаяться грех». З того часу автор слово «мужик» вживав виключно як лайку (див.: *Маркович Д.* Заметки и воспоминания об Афанасии Васильевиче Марковиче // Киевская старина. – 1893. – Апрель. – С. 53-54).

опосередковано засвідчує засвоєння нової ідентичності дворянина-поміщика, який міг включитися в обговорення саме селянського, а не «посполитського» або «мужицького» питання, як це було в 1760-х рр. Щоправда, і тоді вже почало виявлятися своєрідне «роздвоєння», що доволі добре видно в матеріалах Катерининської комісії, зокрема, на прикладі Я. П. Козельського-депутата. Хоча його погляди неодноразово аналізувалися дослідниками різних часів, повз їх увагу пройшов, по-перше, термінологічний плюралізм, по-друге, те, що, формально представляючи Новоросійський край, свої пропозиції щодо селянства він, скоріш за все, формулював на основі власного малоросійського досвіду. Причому, як не дивно, поняття, вживані для позначення селянства, мали яскраво виражений «регіональний» та «загальний» рівень.

Говорячи про край, в якому знаходилися його маєтки (повторює, «в самых местах украинских», тобто малоросійських) і про його «народ», який «из малого какого-либо себе неудовольствия склонен к ежечасному с места на место переходу», Я. П. Козельський вживав поняття «мужики», «подданные». Водночас депутат відділяв «внутренних крестьян» [33, с. 232]. Як відомо, він виступав проти збереження будь-якої регіональної специфіки в імперії у цілому, тому, «помогая главному правительству» [33, с. 233], він свідомо чи підсвідомо, спеціально не наголошуючи на цьому, вносив свої пропозиції, фактично «списані» з малоросійських реалій: право власності для селян на рухоме майно (в Гетьманщині це не ставилося під сумнів і набагато пізніше); відмежування селянам земельних наділів⁴ (це також робилося при заснуванні слобод, не кажучи вже про «займанщину», яка була ще з XVII ст. однією з форм колонізації Лівобережжя, в усякому разі його південної частини⁵); спадкове користування земля-

⁴ М. Т. Белявський вважав, що Я. П. Козельський-депутат першим в Катерининській комісії поставив питання про землю (див.: *Белявский М. Т. Крестьянский вопрос в России накануне восстания Е. И. Пугачева.* – М., 1965. – С. 213). Подібну думку висловила й Ісабель де Мадариага: «Козельский был единственным оратором, затронувшим вопрос об индивидуальном крестьянском землевладении» (див.: *Мадариага И. де. Россия в эпоху Екатерины Великой.* – М., 2002. – С. 289). Якщо це й так, все ж треба зазначити, що в текстах цього депутата мова йшла тільки про необхідність виділення селянам земельних ділянок та про спадкове користування ними.

⁵ Наприклад, І. В. Лучицький писав: «...право заимки определялось фактическим пользованием занятою раньше всех других землею». Показуючи роль «займанщини», історик наводив такі дані: «В 25 селах одного переяславского староства люстраторы, присланные королем, насчитали в первый же свой приезд (1615-1616) более тысячи казачьих дворов и всего 280 «послушных». А чем далее к югу, тем отношение это становилось более резким. А в с. Ирклееве, напр., на 400 казачьих дворов люстраторы насчитали лишь 60 крестьянских «послушных»

ми (традиція, яка не підлягала сумніву навіть у лівобережних дідичів середини XIX ст.⁶; дводенна робота на поміщика (саме такий розмір «звиклого послушення» зафіксований в універсалі І. Мазепи 28 листопада 1701 р.⁷).

(тобто, власницьких. – *Т. Л.*)» (див.: *Лучицкий И. В.* Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии // *Юридический журнал*. – М., 1890. – Кн. 3. – С. 392, 406). У «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. у четвертому розділі «О вольностях и свободах малороссийских», артикул 3, пункт 3 «О займах грунтов и угодий», без уточнення сказано: «Кто бы себе какие грунты и угодия нажил, а оные прежде никакова владельца не имели, или бы кто на пустую землю пришол и тую землю распахивал, либо лес росчищал или занял, також кому бы таковая земля чрез договор и уступку либо по жребию или другим каким-нибудь правильным образом во владение досталася, и оною землею либо лесом владел бы и владеет безспорно, таковыя недвижимыя имения имеют быть того, кто владеет, собственныя, как бы купленныя» (див.: *Права, за якими судиться малоросійський народ*. 1743 р. – К., 1997. – С. 60). М. Ковалевський вважав, що така форма власності як «заимка» існувала «в Малороссии и на Украине еще во времена Рюриковичей» і продовжувала існувати ще у XVIII ст. Він також зауважував, що займанщина або «апроприация» була в Малоросії доволі поширеним способом набуття нерухомої власності й наприкінці XVIII ст. російський уряд постійно визнавав особливий характер земельної власності у цьому краї (див.: *Ковалевский М.* Труд, как источник права собственности на землю в Малороссии и на Украине // *Юридический вестник*. – 1889. – Т. 2. – Кн. 2–3. – Июнь–июль. – С. 12, 23, 24, 32).

⁶ Вільна мобілізація земель у Гетьманщині передбачала не тільки спадкове користування, а й володіння посполитими земельними угіддями. Підтверджується це й статтями «Прав, за якими судиться малоросійський народ». Навіть у першій половині XIX ст. право на колись набуті ґрунти визнавалося за кріпосними селянами їх власниками. Невдовзі після Селянської реформи Павло Бодянский, який був добре обізнаний і з історією, і з сучасною йому ситуацією, в «Материалах для статистики Полтавской губернии» з цього приводу писав: «Еще прежде их закрепления (посполитих. – *Т. Л.*) многие из них за свои услуги получали от владельцев своих земли в собственность или приобретали их покупкою и сохраняли эту собственность не только во время прикрепления их, но даже в некоторых местностях, до настоящего времени. Так, при введении уставных грамот, многие помещики Полтавской губернии признавали собственниками земли тех из своих крестьян, за которыми эта собственность фактически считалась еще при существовании крепостного права» (див.: *Бодянский П.* Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. – Полтава, 1865. – С. 150).

⁷ Універсал Івана Мазепи про заборону веркївському сотникові вимагати від жителів села Смоляж більше двох днів на тиждень роботи на державця // Універсал Гетьмана Івана Мазепи 1687–1709. – К.; Львів, 2002. – С. 379–380. Цей універсал в українській історіографії оцінювався по-різному. Значна частина істориків кваліфікувала його як акт, яким відновлювалося кріпосне право в Гетьманщині, зметене де факто війною під проводом Б. Хмельницького. О. Оглоблин вважав, що цей універсал був покликаний боронити «посполитих від державських надужить» (див.: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто., 2001. – С. 125). Зміст універсалу, а також відсутність інших подібних документів, гадаю, говорять скоріш про винятковість

Тобто, включившись в обговорення проблеми «внутренних крестьян» у загальнодержавному масштабі, Я. П. Козельський вийшов за межі «мужицького питання». Це також можна сказати й про іншого активного представника від дворянства Південної України А. Рашковича [34]. Депутат ж від шляхти малоросійських полків поки що залишилися в рамках останнього. І якщо й висловлювали «мнения» з приводу «селянського питання», то переважно, щоб, як ніжинський шляхетський представник Гаврило Божич, підкреслити у відповідь слобідському козацькому депутату Андрію Алейникову, що Гетьманщина не Слобожанщина, що треба розуміти її специфіку. А щодо селян – «у малоросійских помещиков русские крепостные люди своим жребием довольны» [3, с. 198]. Єдине, що з пропозицій Я. П. Козельського могло б хвилювати шляхтичів-малоросів, – це проблема обмеження селянських, точніше, мужицьких, переходів. Але й вона в Законодавчій комісії ними не порушувалася, на відміну, скажімо, від слободсько-українських депутатів.

Пояснення З. Когути з цього приводу не вповні задовольняють: «Відмова української делегації, контрольованої українськими землевласниками, розглядати питання про дальше обмеження переходів селян або запровадження російського типу кріпацтва в Гетьманщині (вони про це й не думали ні тоді, ні пізніше. – *Т. Л.*) свідчила про їх побоювання, що будь-яке втручання Росії в справи Гетьманщини, навіть вигідне для правлячої шляхти, може призвести до скасування української автономії» [13, с. 158]. Не задовольняють не тільки тому, що історик якимось необережно обійшовся і з «українськими землевласниками» (ними у той час, крім шляхти та старшини, були і козаки, і міста, представники яких одностайно підтримували шляхетських депутатів навіть там, де цього можна було б і не робити), і з «правлячою шляхтою» (і з формальної точки зору, і в реальності влада все ще належала військовому стану і, нагадаю, петиція 1764 р. подавалася Катерині II від імені старшини та шляхти). Взагалі, гадаю, справа тут не в «селянському питанні» як такому. Тим більш, якщо враховувати специфічне його розуміння та наявність актуальніших

вимог веркіївського сотника, який мусив остерігатися «неласки» гетьмана «под строгим караннем». Хоча зазначена І. Мазепою норма могла і пізніше сприйматися як «право здавна ухвалене» і бути підставою саме для такої відробіткової ренти, навіть до так званого указу Павла I 1797 р. «про триденну панщину» вона зберігала чинність, сприймаючись у першу чергу не як юридична, а як звичай. І після вказаного царського указу єдиних норм панщини на Лівобережжі не було, на що буду ще звертати увагу. О. І. Гуржій приділив багато уваги еволюції форм експлуатації селян у першій половині XVIII ст. Але наведені ним численні приклади практично не засвідчили змін у нормах панщини, порівняно з встановленою у мазепинському універсалі (див.: *Гуржий А. И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. – К., 1986. – С. 57–69).

соціально-економічних проблем у малоросійського суспільства в цілому та у його верхівки зокрема, що демонструють і укладені З. Когутом вже згадувані таблиці.

Можливо, щодо якихось побоювань учених і правий. Тим більше, такий досвід у малоросійському суспільстві вже був. Навряд чи, правда, питання про мужицькі переходи стало причиною ліквідації посади гетьмана та заснування Малоросійської колегії. Тому все ж залишається незрозумілим, чому ще декілька років тому, під час Глухівського зібрання, еліта не боялася про це говорити? Невже депутати чітко усвідомлювали, що участь в обговоренні саме питання про прикріплення селян у Великому зібранні могла викликати різкі реакції імператриці? Скоріш їх можна було б очікувати на колективну петицію, звернену до Катерини II. Адже «Прошение малороссийских депутатов во время составления Уложения (1768)» [35] за своїм змістом і тональністю було не менш категоричним, у відстоюванні традиційних прав і привілеїв, ніж «Прошение» 1764 р. До того ж цей своєрідний наказ Катерині II, який, до речі, не справляє враження остраху делегації від Гетьманщини, подавався за підписами більшості депутатів, незалежно від станового представництва, а не лише від «українських землевласників», «правлячої шляхти». Гадаю, навряд чи зараз можна дати однозначне пояснення поглядам та вчинкам депутації від Лівобережжя. Та щоб спробувати хоча б з цим дещо розібратися, все ж повернуся до позицій одного з її лідерів, натхненника та укладача «Прошення» 1768 р.

Як вже йшлося, Г. А. Полетика і в сучасній українській історіографії, попри вшановування його автономістичних устремлінь, фігурує в першу чергу як ідеолог шляхетства і, відповідно, борець за його станові інтереси, серед яких соціально-економічні відіграють не останню роль. Зараз не місце спростовувати або ставити під сумнів усталені уявлення. Залишу це на майбутнє. А от на «кріпосницьких» позиціях варто зупинитися.

Відомо, що в різних записках публічно-ділового характеру Г. А. Полетика неодноразово виступав за збереження прав і вольностей шляхти, козацтва, міщанства, духовенства. Очевидно, відсутність у цьому переліку «чинів» селянства стала однією з підстав зарахувати його до числа кріпосників. Тим більше, що в текстах Григорія Андрійовича можна знайти цитати, які це проілюструють. Наприклад, у промові «О поправлении состояния» Малоросії на Глухівському з'їзді, обурюючись тим, що «мужики наши приобрели самоволия, ...свободно из места на место бродят, ...безвозбранно вписываются в козаки, ...бежат в Польшу, выходят на великороссийские земли, а от сего у нас умалается земледелие, неисправно платятся общенародные подати и прочие безчисленные происходят не-

порядки», він прямо пропонував «просить о запрещении им свободного перехода» [32, с. 100]. Подібне прозвучало й у такому документі, як «Прошение малороссийскаго шляхетства и старшины. Вместе с гетманом о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году» в пункті під назвою «О непереходе с места на место и о невписывании в козаки малороссийских мужиков» [36].

Дещо пізніше, розуміючи, що «как Российские, так еще больше Малороссийские, помещики большую нужду имеют в мужиках и их работах, нежели землях», Г. А. Полетика все ж виступив проти пропозиції Малоросійської колегії [28] «закрепить» людей: «легко можно разставить нумеры, – писав він у «Возражении» на «Наставление Малороссийской коллегии господину ж депутату Дмитрию Наталину», – но опасно только то, чтоб одни нумеры да остались, а людей не будет. Представляемая же от Коллегии средства, чтоб уходящих ссыкивать всеми мерами, наказывать, посылать на поселение и на торгу, сколь насильственные суть, столь и бесполезны; ибо сие народа, близ границ живущего, не удержит. Поймают одного, а десять уйдет» [4, с. 129].

Треба врахувати, що це говорилося вже після прийняття російським урядом програми освоєння півдня імперії, відомої як «Высочайше конфирмованный план, о раздаче в Новороссийской губернии казенных земель к их заселению» або як «План 1764 р.». Цим документом ніби відкривалися колонізаційні шляхи, що наближало Гетьманщину до регіону офіційної колонізації і безпосередньо зачіпало інтереси панства. Та все ж і в такій ситуації Г. А. Полетика розумів, що «лучше ...оградить государство благоденствием, а не стражею, то народ и без того в пределах своих останется».

Чому Г. А. Полетика так різко змінив свою публічну позицію щодо мужицьких переходів, важко сказати. З прямих висловлювань з цього приводу можна згадати його заперечення на четвертий пункт «Наставления» Малоросійської колегії, де Григорій Андрійович вказував на негативний досвід подушного перепису 1764 р., та особливо Генерального опису Малоросії, що розпочався в 1765 р. Вже внаслідок не фіскального перепису, вчиненого К. Розумовським, «...невероятно в какой страх и уныние пришел ...Малороссийский народ и чрезвычайно начал бежать в Польшу и в Татарскую землю и селиться на тамошних землях». Румянцевський же опис передбачав, як вважалося в народі, «...не только переписать души, дворы и хаты, но обмерять земли, леса и всякия угодия, описать скот, в прудах рыбу и прочее», що тільки посилило страх та «умножило побегі» [4, с. 115].

Та, можливо, на поглядах Г. А. Полетики також позначилося те змістовне та ідейне спрямування, яке отримало селянське питання на початку його публічного обговорення в Росії, що зазвичай

пов'язують з першим конкурсом, оголошеним Вільним Економічним Товариством (далі: ВЕТ) у відповідь на поставлені питання невідомого автора. Хоча він і сховався за девізом «ИЕ», історики одноставно визнають у ньому саму імператрицю, яка в такий спосіб і задає тон розгляду важливої проблеми. В 1765 р. Катерину II цікавило: «В чем состоит или состоять должно, для твердого распространения земледельства, имение и наследие хлебопашца?», а в 1766 р.: «Может ли крестьянин иметь в собственности землю, или движимое имение?» [29, с. 50]. Григорій Андрійович міг не знати зміст запитань. Хоча вони вже стали приводом для дискусії і викликали доволі різку реакцію доброго знайомого Г. А. Полетики, поета та драматурга О. П. Сумарокова, про що писав ще В. І. Семевський [41, с. 48]. Але навряд чи Санкт-Петербурзькому малоросу було невідоме формулювання конкурсної задачі ВЕТ 1766 р.: «Что полезнее для общества, чтоб крестьянин имел в собственности землю, или токмо движимое имение и сколь далеко его права на то или другое имение простираются должны?», яку взялися вирішувати як російські, так і зарубіжні інтелектуали.

Інспектор над класами Морського кадетського шляхетського корпусу, творець його освітньо-виховної програми, керівник друкарні цього закладу, «под смотрением» якого в ній видавалася різноманітна продукція, відомий у той час знавець давньої церковної та світської історії, порадами якого користувалися Г. Ф. Міллер, М. М. Щербатов, А. Л. Шльоцер, збирач рукописів, стародруків, він перебував у центрі інтелектуального життя Санкт-Петербурга. І хоча Г. А. Полетика не був членом ВЕТ, він не міг не читати його видань, оскільки знайомився з усією друкованою продукцією, що з'являлася в столиці та й за її межами, не тільки для поповнення власної бібліотеки, а й для відправки друзям, приятелям-замовникам з Малоросії.

Отже, перші книжки «Грудов» ВЕТ не могли пройти повз увагу Григорія Андрійовича. Щоправда, підхід Г. А. Полетики до роботи в Законодавчій комісії на той час загалом вже викристалізувався. Але й перед тим йому могли бути відомі позиції як учасників конкурсу⁸, так і не конкурсантів, що висловлювалися по селянському питанню.

⁸ Хоча сам конкурсний відбір проводився в умовах секретності, але не можна виключати витік інформації. Серед членів журі були й знайомі Г. А. Полетики, наприклад, Г. М. Теплов. До того ж уже в квітні 1766 р. був визначений переможець конкурсу, француз Беарде-де-Л'Абей, і ВЕТ почало обговорювати можливість публікації його твору, за яку висловилися, не дивлячись на сміливі пропозиції автора, наближені до імператриці члени товариства (див.: *Мадариага И. де. Россия в эпоху Екатерины Великой. – М., 2002. – С. 227*). Можна припустити також, що Г. А. Полетика був знайомий з ідеями та перекладацькою діяльністю О. Я. Поленова. Хоча конкурсний твір останнього «О крепостном состоянии крестьян в России» став відомий дослідникам тільки після першої пу-

Підстави таке припустити дає участь Г. Ф. Міллера, з яким Г. А. Полетика був доволі близьким, в ознайомленні Катерини II з ідеями ліфляндського лютеранського пастора, німця Йогана Георга Ейзена. Як стверджує відомий англійський русист Роджер Бартлетт, Ейзен, який від 1750 р. до самої смерті виступав і борюся на ділі за наділення селян земельною власністю та за їх звільнення, завдяки офіційному історіографу на особистій аудієнції у 1763 р. отримав можливість представити свої пропозиції імператриці, а в 1764–1766 рр. втілювати їх у життя в маєтку графа Г. Г. Орлова в Ропші⁹.

У 1764 р. у Санкт-Петербурзькому німецькомовному журналі «Sammlung russischer Geschichte», який видавався Г. Ф. Міллером, на думку Л. А. Лооне, з відома Катерини II [18, с. 214], з'явилася анонімна стаття Ейзена про кріпосне право в Ліфляндії [2, с. 258–259; 18, с. 214–216], яку вважають першою відкритою критикою кріпосного права в Росії [2, с. 258; 5, с. 227]. Важко уявити, щоб Г. А. Полетика, який добре володів німецькою мовою і щільно спілкувався з Г. Ф. Міллером, не познайомився з проектами лютеранського пастора, а можливо, і з ним самим. Міг слідкувати Григорій Андрійович і за «мнєнями при дворі», і за селянськими справами в інших регіонах імперії, наприклад, в Ліфляндії¹⁰. Та й вплив «Наказу» Катерини II Великому зібранню, де імператриця торкнулася «деликатной проблемы крепостного права и неволи» [20, с. 258], також не можна виключати.

блікації у 1865 р., у період обговорення ВЕТ першої задачі, роботи Великого зібрання Законодавчої комісії О. Я. Поленов був штатним перекладачем Академії наук, тобто займав посаду, яку раніше обіймав і Г. А. Полетика. До того ж О. Я. Поленов як перекладач був безпосередньо пов'язаний з «Собранием, старающемся о переводе иностранных книг» (див.: *Бак И. С. А. Я. Поленов (Философские, социально-политические и экономические взгляды) // Исторические записки / Ответ. ред. Б. Д. Греков. – М., 1949. – С. 182–202; Плавинская Н. Ю. Как переводили Montesquieu в России // Европейское Просвещение и цивилизация России. – М., 2004. – С. 281*). Одним з керівників цього товариства та своєрідним «куратором» поленовських перекладів був В. Г. Орлов, з яким Г. А. Полетика також підтримував тривалі стосунки, що підтверджується листуванням.

⁹ На відміну від Р. Бартлетта, деякі історики вважають, що Ейзен у 1765–1766 рр. експериментував у маєтку Олексія Орлова, де займався переведенням селян на спадкову оренду (див.: *Лооне Л. А. Крестьянский вопрос в общественной мысли Прибалтики в конце XVIII – начале XIX в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М., 1962. – Сб. 5. – С. 214*). Ісабель де Мадеріага стверджує, що Ропша належала Олексію та Григорію Орловим, які вперше й звернули увагу Катерини II на лютеранського пастора (див. *Мадаріага И. де. Россия в эпоху Екатерины Великой. – М., 2002. – С. 223*).

¹⁰ У своїй першій статті 1764 р. Ейзен висував вимогу звільнення селян у Ліфляндії та наділення їх землею. Причому пастор радив не відкладати це на майбутнє, а вдатися до цього негайно, без попередньої просвіти народу (див.: *Лооне Л. А. Крестьянский вопрос в общественной мысли Прибалтики. – С. 216*).

Треба також відзначити, що «Возражение» Г. А. Полетики скоріш за все було написано в 1768 р., коли широка публіка вже могла читати твори переможців конкурсу ВЕТ, зокрема, Беарде-де-Л'Абея, Кельнера, Мека, Граслена. На думку Ісабель де Мадеріаги, сам факт видання російською мовою роботи Беарде-де-Л'Абея в період засідань Уложеної комісії дозволяє побачити в цьому нарисі санкціоноване верховною владою обвинувачення проти антигуманної системи кріпосного права як такої [20, с. 227]. І проникливий депутат лубенського шляхетства міг це врахувати, заперечуючи Малоросійській колегії.

Отже, які саме з міркувань конкурсантів були Г. А. Полетиці етично, естетично, ідейно близькими, невідомо. Можливо, що під впливом нових віянь у столиці у нього виник інтерес до селянської проблеми в ракурсі, спрямованому діяльністю ВЕТ¹¹, та більш рельєфно виявлялися протиріччя між ідеалами та соціально-економічною практикою, що й підштовхнуло його в Законодавчій комісії зайняти саме таку по-

Він був противником ідеї «приготовления к свободе», яку сповідували, наприклад, Дідро, переможець першого конкурсу ВЕТ француз Беарде де Лабей, який пропонував відкласти ліквідацію кріпосного права, оскільки зробити це завчасно все одно, що спустити ведмедя з ланцюга серед людей, попередньо його не приручивши (див.: *Годжи Д.* Колонизация и цивилизация: русская модель глазами Дидро // Европейское Просвещение и цивилизация России. – М., 2004. – С. 227). Ейзен, навпаки, переконував, що виправити селян у кріпосному стані неможливо. Цей сюжет «про коня та віз» у подальших дискусіях про емансипацію буде займати одне з важливих місць.

¹¹ В історіографії селянського питання доволі детально розбиралася ситуація навколо першої задачі ВЕТ 1766 р. Дослідники аналізували як опубліковані, так і неопубліковані тексти російських та зарубіжних переможців конкурсу, пояснюючи причини того, чому одні з них були оприлюднені, а інші ні, розбиралися позиції конкурсантів, представлялося коло піднятих проблем та пропонувані способи їх розв'язання (див., наприклад: *Семевский В. И.* Крестьянский вопрос в XVIII и первой половине XIX в. – СПб., 1888. – Т. 1. – Гл. V, VI; *Бак И. С. А. Я.* Поленов (Философские, социально-политические и экономические взгляды) // Исторические записки / Ответ. ред. Б. Д. Греков. – М., 1949. – С. 182–202; *Болембрух А. Г.* Крестьянский вопрос в передовой общественной мысли России конца XVIII – первой четверти XIX в.: Дисс. ... док. ист. наук. – Д., 1989; *Белявский М. Т.* Крестьянский вопрос в России накануне восстания Е. И. Пугачева. – М., 1965; *Бердышев А. П.* Сто пятьдесят лет служения отечеству (из истории Вольного экономического общества). – М., 1992. – Ч. 1; *Орешкин В. В.* Вольное экономическое общество в России 1765–1917. Сучасні русисти також не обходять увагою ці сюжети, подають нові інтерпретації, на основі раніше не введених в обіг джерел вносять суттєві уточнення в існуючу картину (див., наприклад: *Сомов В. А.* Два ответа Вольтера на петербургский конкурс о крестьянской собственности // Европейское Просвещение и цивилизация России. – М., 2004. – С. 150–165, також інші роботи цього автора, праці Роджера Бартлетта, французького історика Жоржа Дюлака).

зицію. Та все ж це тільки припущення. Очевидно все ж, що для нього, як і для більшості еліти краю, найважливішою, принаймні публічно висловлюваною, турботою ще довго будуть залишатися лише селянські втечі та переходи. Проблеми, які ставилися як важливі вже на початку публічного обговорення селянського питання на загальноросійському рівні, – необхідність, хоча й поступової, дуже повільної, емансипації селян, наділення їх правом на рухому та нерухому власність, у тому числі й на землю, а також охорони здоров'я, освіти, виховання у підданих, зокрема, почуття свободи, яке згодом сформує потяг до вільного самостійного господарювання, – не могли хвилювати лівобережне панство не тільки в часи Законодавчої комісії, а й пізніше.

Бібліографічні посилання

1. *Авсеенко В.* Малороссийское шляхетство в 1767 г. Новые материалы для истории XVIII ст. / В. Авсеенко // *Русский вестник*. – 1863. – Август. – С. 497–524.
2. *Бартлетт Р.* Поселение иностранцев в России при Екатерине II и проекты освобождения крестьян / Р. Бартлетт // *Европейское Просвещение и цивилизация России*. – М., 2004. – С. 255–280.
3. *Белявский М. Т.* Крестьянский вопрос в России накануне восстания Е. И. Пугачева / М. Т. Белявский. – М., 1965.
4. Возражение депутата Григория Полетики на Наставление Малороссийской коллегии господину ж депутату Дмитрию Наталину // *Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.)*. – Д., 1995. – С. 102–133.
5. *Годжи Д.* Колонизация и цивилизация: русская модель глазами Дидро / Д. Годжи // *Европейское Просвещение и цивилизация России*. – М., 2004. – С. 212–237.
6. *Грушевська О.* З історії кріпацтва в XVIII в. на Гетьманщині / О. Грушевська // *Історико-географічний збірник*. – К., 1928. – С. 147–152.
7. *Гуржій О. І.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.) / О. І. Гуржій. – К., 1994.
8. *Дорошенко П. Я.* Очерк крепостного права в Малороссии и крестьянской реформы в Черниговской губернии / П. Я. Дорошенко // *Труды Черниговской Архивной Комиссии*. – 1912. – Вып. 9. – С. 25–57.
9. *Ефименко А. Я.* Малорусское дворянство и его судьба / А. Я. Ефименко // *Вестник Европы*. – 1891. – № 8. – С. 515–569.
10. З історії економічної думки на Україні. – К., 1961.
11. Записка 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства // *Киевская старина*. – 1890. – Август. – Док., изв. и заметки. – С. 310–316.
12. *Історія економічної думки України* : [навч. посіб.]. – К., 1993.
13. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830 / З. Когут. – К., 1996.
14. *Когут З.* Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство // *Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України* / З. Когут. – К., 2004. – С. 46–79.
15. *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии (замечания на монографию Д. П. Миллера – Суды земские, городские и подкоморские в XVIII веке) / А. Лазаревский // *Киевская старина*. – 1898. – Июль-август. – С. 75–115.

16. Литвинова Т. Ф. «Прогресивний консерватизм» – випадкове словосполучення, чи факт української суспільної думки другої половини XVIII ст. / Т. Ф. Литвинова // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Д., 1997. – Вип. 1. – С. 372–384.

17. Литвинова Т. Ф. До питання про історичні погляди та соціальні ідеали Григорія і Василя Полетик / Т. Ф. Литвинова // История общественной мысли России и Украины XVII – начала XX в. – Д., 1992. – С. 53–64.

18. Лооне Л. А. Крестьянский вопрос в общественной мысли Прибалтики в конце XVIII – начале XIX в. / Л. А. Лооне // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М., 1962. – Сб. 5. – С. 207–223.

19. Любецкий архив графа Г. А. Милорадовича. – К., 1898. – 256 с.

20. Мадариага И. де. Россия в эпоху Екатерины Великой / Исабель де Мадариага. – М., 2002.

21. Максимович Г. А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. / Г. А. Максимович. – Нежин, 1917. – Ч. 1.

22. Маркович А. М. Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии / А. М. Маркович. – Чернигов, 1894. – С. 56.

23. Маркович А. М. Малороссийская свадьба. Неоконченная повесть из жизни малорусской старшины половины XVIII века / А. М. Маркович // Киевская старина. – 1897. – Март. – Приложение. – С. 1–16; Апрель. – С. 17–22.

24. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Суды земские, городские и подкоморские в ХУІІІ в. Д. Миллер // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1896. – Т. 8. – С. 100–157.

25. Мнение одного Украинского помещика (В. Н. Каразина), выраженное после беседы со своими собратьями об указе 23 мая 1816 г. и об Эстляндских постановлениях // Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива собственной Его Императорского Величества Канцелярии / под ред. Н. Дубровина. – СПб., 1895. – Кн. 7. – С. 143–152.

26. Мякотин В. А. Прикрепление крестьян левобережной Малороссии в XVIII столетии / В. А. Мякотин // Русское Богатство. – 1894. – № 2. – С. 29–52.

27. Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах в Комиссию сочинения Уложения. – К., 1890. – 294 с.

28. Наставление выборному от Малороссийской Коллегии в Комиссию о сочинении Нового Уложения, г. коллежскому советнику и члену той Коллегии, Дмитрию Наталину // ЧОИДР. – 1858. – Кн. 3. – Смес. – С. 51–70.

29. Орешкин В. В. Вольное экономическое общество в России 1765–1917. Историко-экономический очерк / В. В. Орешкин. – М., 1963. – С. 195.

30. Письмо В. В. Капниста к А. Н. Голицыну (4 марта 1817 г.) // Капнист В. В. Собр. соч. : в 2 т. – М.; Л., 1960. – Т. 2. – С. 500–501.

31. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. – К., 1997.

32. Промова Г. А. Полетики на загальних зборах старшини і чинів у Глухові 1763 р. // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.) : [хрестом.] / під ред. А. Г. Белебруха. – Д., 1995. – С. 97–101.

33. Пропозиції депутата від шляхетства Дніпровського пікінерського полку Якова Козельського про законодавчу регламентацію відносин між поміщиками та селянами // Джерела з історії Південної України. Т. 6. Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року / упор. Н. Сурева; наук. ред. А. Бойко. – Запоріжжя, 2008. – С. 230–236.

34. Пропозиція депутата від дворянства Бахмутського гусарського полку секунд-майора Аврама Рашковича щодо селян, які переселилися до Російської імперії з інших земель // Джерела з історії Південної України. Т. 6. Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року. – С. 237–239.

35. Прошение малороссийских депутатов во время составления Уложения (1768) // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.) : [хрестом.]. – Д., 1995. – С. 164-165.

36. Прошение малороссийского шляхетства и старшины вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // Киевская старина. – 1883. – Июнь. – С. 317–345.

37. *Путро А. И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века / А. И. Путро. – К., 1988.

38. Речь «О поправлении состояния» Малороссии // Киевская старина. – 1882. – Октябрь. – С. 119–125.

39. Речь Надворнаго Советника Федора Иосифовича Туманскаго, говоренная в Собрании Экономического Общества Декабря 10-го дня 1793 года // Труды Вольного Экономического Общества. – 1794. – Ч. 19. – С. 303–334.

40. Речь надворного советника Федора Иосифовича Туманского при принятии в члены Экономического Общества // Труды Вольного Экономического Общества. – 1792. – Ч. 16. – С. 127–131.

41. *Семевский В. И.* Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века / В. И. Семевский. – СПб., 1888. – Т. 1.

42. *Струкевич О. К.* Україна – Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми) / О. К. Струкевич. – К., 1996.

43. *Туманский Ф.* Российские нравоучительные сказочки / Ф. Туманский // Российский магазин. – 1792. – Ч. 1. – С. 265-266.

44. *Флоровский А. В.* Состав Законодательной комиссии 1767–1768 гг. / А. В. Флоровский. – Одесса, 1915.

45. *Хрідочкін А. В.* Суспільно-політичні погляди В. Н. Каразіна: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / А. В. Хрідочкін. – Д., 2001.

46. Частная переписка Григория Андреевича Полетики // Киевская старина. – 1893. – Май. – С. 209–237.

47. Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського. – Ал. 502/ 47/6; 502/ 47/8.

48. *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – К., 1851.

49. *Шевченко Н. В.* Общественно-политическое движение на Украине в 60–70-х гг. XVIII века: автореф. дисс. ... канд. ист. наук / Н. В. Шевченко. – К., 1991.

Надійшла до редколегії 04.11.2010